

Szabó Lajos, avagy ősi hitek avantgarde-ja

„Ha erős maradsz – nagyon szabad leszel!” – írta Szabó Lajos egyik 1943-as levelében. Hogy mit értett erő és szabadság alatt, azt egy másik, Szentendrére küldött levelében tömören meg is fogalmazza: „Emberek szellemi teherbírása azon mérhető le, hogy ki milyen kisszámú közösségben bír az ár ellen úszni. – Van, aki maradéktalanul helyt áll, ha századmagával van, de meg sem tud mozdulni, ha csak ötödmagával van”.

Szabó Lajos egész életén át ár ellen úszott. Szellemi teherbírása mindvégig kimeríthetetlen volt. A világ valójában csak a következő években megjelenő írásaiból és két tanítványa, Kotányi Attila és Kunszt György által jegyzett előadásainak teljes sorából fogja megismerni a gondolkodás szabadságának világítóerejét. A majdani olvasó számára már

és még ismeretlen Szabó Lajos fogalmazásmódjából élesen ki fog rajzolódni nagyon is kontúrozott egyénisége. De akik ismerték, jól emlékeznek lényének transzparenciájára is. Paradox módon személyén éppen ezért nem lehetett keresztülnézni, még akkor sem, ha egész idő alatt egy szót sem szólt. Tágra nyílt, szuggesztív tekintete egyszerre parancsolt és sugárzott kérdést, tudást és alázatot. A koncentrált figyelem szellemi és szellemre szomjas alázatát.

Az ár ellen úszó Szabó Lajos egzisztenciális élethelyzetét kétféleképpen érzékeltethetjük. Egyrészt egy térben és időben nagy magányos gondolkodó sors adta izoláltságában; másrészt szenvedélyes küzdőként, az örök mozgalmárt körülvevő tanítványok közepette. Saját szavaival: „A munka és érzékenység feszültségében”. „Az áldozat az érzékenység feszültségében. Az áldozat: a számunkra legnagyobb öröm, a számunkra legnagyobb érték *áldozása* a legfelsőbb érték oltárán.”

Ezen a ponton voltaképpen legjobb barátjához, közvetlen szellemi és munkatársához, Tábor Bélához kapcsolódik, aki a zsidóságot az áldozat népeként definiálja. Az áttért család révén keresztény vallású Szabó Lajos a zsidótörvények idején, 1938–39 táján visszatér a zsidó hitre. Ez azonban mit sem változtat azon, hogy az Auschwitzot megjárt magyar zsidó gondolkodó munkásságának egyik meghatározó komponense továbbra is a krisztianizmus: az Ő- és Újszövetség együtt jelentik számára a szellem egyetemes forrásvidékét. Ámde „Szabó Lajos biblikus opciójának logocentrikus hangsúlya volt ... – mutat rá Tábor Béla. – Mítosznak és logosznak abban a hullámjátékában, amely az egész Bibliát – az Ő- és Újszövetséget egyaránt – jellemzi, Szabó Lajos azt a mozzanatot tekintette döntőnek, hogy ebben a hullámjátékban a mítosz újra meg újra átalakul logosszá, nem pedig azt, hogy a logosz újra meg újra a mítosz kagylójába tér érlelődni”.

Mándy Stefánia · Szabó Lajos, avagy ősi hitek avantgarde-ja

Azt mondhatnánk, hogy Szabó Lajos egész élete és gondolkodása ennek az intenzív hullámjátéknak a folyamatos drámáját példázza. A korai mozgalmi múlt olyan harcckészséggel izítja át szellemi érlelődése során, hogy különböző szemléletű vitapartnereivel szemben lenyűgöző spekulatív debatterként lépve fel, nem egy esetben lelkesen csatlakoznak hozzá megrögzött ellenfelei is. Egy alkalommal valamelyik régi, oppozícióból származó ismerőséről ezt írja: „...nagyon meglepte, hogy az ateizmust szorosan az «ember természetéhez» tartozónak meg a hívők természetes gyengeségéhez tartozónak mondtam. – Kis ösztönöség, az önkritika egy árnyalatnyi suhanása, és már nagyon fontos dolgokra tudjuk felhívni a figyelmet. Az persze már különösen tetszett neki, hogy a vallás a tiszta érzés, a tiszta cselekedet és a tiszta gondolat hármasegységénél kezdődik”. Ez a rövid levélidézlet egy csapásra felvillantja Szabó Lajos trinitárius gondolatvilágának gyökereit. Esztétikum, etikum és logikum hármasegysége mindvégig meghatározza és át- meg átszövi sokrétű munkásságát.

Szabó Lajos prizmatikájában a szellemet legsajátabb forrásaihoz kívánja visszavezetni. Ez a prizmatika esztétikum, etikum és logikum szétválaszthatatlanságát, s ennek a hármasegységnek szüntelen belső örvénylését jelenti. E hármasságnak legkülönbözőbb vetületei más-más összefüggésben bukkannak elénk, míg a centrum mégis ugyanaz marad. A gnosztikus-krisztianus felfogás XX. századi továbbugrása jellemzi ennek a prizmatikus életműnek fényeit és fénytöréseit. Prizmatikájának alapeszméje a személy és személy között szóba szökkenő logosz. A kérdés szubjektív relációban is objektív válaszra vár. Mert alapintenciója éppen a centrum megközelítése. Minden igazi párbeszéd egyetlen eredővektora Isten.

Kiindulóponthoz véve az én–te–szó hármasságát, az érzelem, az alkotás és a gondolkodás minden területén a dialogikus alaphelyzet trinitárius egésszé teljesülő formáival találkozunk. Ilyen hármasságok Szabó Lajos gondolatvilágában többek között: hit–forma–kutatás, funkció–arány–mérték és zene–lira–ima. Ha ő maga talán erről nem tesz említést, a zene–lira–ima hármasságára nemigen tudnánk meggyőzőbb példát hozni Bachnál.

A hit–forma–kutatással kapcsolatban pedig közvetlen útmutatást kapunk Szabó Lajos *Biblia és romantika* (1941–43) című programadó tanulmányában. „A kutatás az élő indítás, a kezdet és az elv... Költészet, zene, tánc és a művészetek a kutatás élő dokumentumai, élő művek, melyekben a kutatás önmagára talál, befejeződik, szerves egésszé zárul. Olyan kutatás, ahol a kutató nem marad meg útja céljánál, hanem visszakeresi az utat önnön alkotásán keresztül társaihoz. Igazi céljához itt ér, itt záródik le, itt és így válik folytathatóvá.”

Szubjektum és objektum viszonya, jel és jelzett összefüggése s végül valamennyi létező identifikációs drámája mindenkor a Szabó Lajos-i kutatás fókuszában áll. Az ár ellen úszók ilyen paradox módon törekszenek egy éppenséggel merőben ellentétes életcél felé: a kutatott centrumban egymásra találók közösségébe. „A primitívek ősmonoteizmusára – mondja Szabó – ma már konkrét bizonyítékaink vannak. A nyelvkérdés a primitíveknél centrumban áll. Költészet. A teremtettség gondolat tisztán él. Csak képekben tudnak beszélni.”

Itt tehát a kezdetek szakralitása, az ősművészetek szertartásai még primer összeforrottságukban valószínűsítik meg azt, amit később a középkori misztériumjátékok: a spontán hitből született sokrétű teremtmény megnyilvánulásának egységét.

Szabó persze tisztában volt vele, hogy művészet és vallás eredeti kapcsolata milyen evidens, de erről szóló tanulmányában azt is kifejti, hogy napjainkig eljutva, ez az evidencia teljesen veszendőbe ment. „Feloldás és megoldás csak ott van, ahol, mint a kínai festészetben is, a nagy mesterek problémáinak és megoldásainak megújított eljárási kísérlete dicsősége, és ahol a nagy mesterek, az először merítők

az «elsőség jóságának» megszállottjai megszállottságukban is elég realiztikusak és alázatosak tudtak maradni ahhoz, hogy a forrást, amiből megrészegültek, még forrásnak nevezzék és ismerjék el, hogy ne tévezzék magukat össze titáni csőcselék módjára, nietzschei-dionüszoszi mámorukban önnön létük közös forrásával.”

Szabó Lajos, Auschwitzból hazatérve, 1945 után még egy jó és rendkívül produktív évtizedet tölt idehaza. Gondolatvilágának pengeéles kifejtésében minden bizonnyal szerepet játszik az a permanens dialogikus helyzet, amiben itthon dolgozni tud. Közvetlen szellemi társával, Tábor Bélával és egy ideig Hamvas Bélával, valamint egy szoros tanítványi körrel folytatott beszélgetései, előadásai során végleg kiérlelt prizmatikájában az esztétikumnak nem volt elsőbbsége az etikum és a logikum előtt. De kétségtelen, hogy már a harmincas és negyvenes években erősen foglalkoztatta a képzőművészet. Ilyen irányú érdeklődésének középpontjában jó barátja, Vajda Lajos állt, akinek újító zsenialitásától az egész modern művészet megújulását remélte. De már ekkor nagyra tartotta Veszelszky Bélát és Korniss Dezsőt is, és személyes kontaktusa volt Mezei Árpáddal, a Zengővárkonyban élő Fülep Lajossal pedig levelezésben állott. Szűkebb baráti körét emellett a későbbi Európai Iskola szentendrei művészei – Bálint Endre, Vajda Júlia és Jakovits József, majd Bíró Endre és Gedő Ilka – jelentették.

Mégis valamennyiünket meglepett, amikor 1954-ben váratlanul elkezdett rajzolni. Mindeddig csak az általa olvasott könyvek lapszéli jelöléseiből ismertük spontán graffityszerű reakcióit. Amikor azután 1956 karácsonyán elhagyta Magyarországot, végül is Düsseldorfban telepedett le. Abban a városban, amely harminc esztendővel korábban Paul Klee ideiglenes otthona volt. Klee, a modern Nyugat ősművésze, több ponton Szabó Lajos szellemi rokona. A teremtésgondolat tisztán élt benne, mint a primitívekben. „Még a legabsztraktabb művekben is érezhető az ősképszerűhöz fűződő szál – mondja Klee. – ...Ha nem rajzolok is éppen, a szem mindig rajzol. Az aktív én, mely vonatkozásba kerül az ősképpel, beavatkozik a dologba.”

Szabó prizmatikus szemléletében a teremtés hasonlata így tükröződik: „a szépség rokon megjelenési formája a valóságnak az értelemmel és az erkölccsel. És így nem ment az értelem és erkölcs által is megnyilatkozó *valóság* semmilyen érdekességétől, küzdelmességétől vagy ellentmondásosságától. A szépség rokon és egyenrangú kibontakozási módja az életnek az erkölcs és az értelem mellett. Ezt a rokonságot és egyenrangúságot nemcsak a közvetlen életszemlélet igazolja, hanem minden művészeti és esztétikai diszciplína axiomatikus vizsgálata”.

Gondolat és indulat sajátos ötvözete minden egyes Szabó-kalligráfia. Egyetlen lendületből kipattant rajzok ezek, amelyeket Kotányi Attila – Szabó Lajos tágabb értelmű kifejezését alkalmazva – *képirások*nak nevezett. „Az *értelem* fényét átvivő hasonlat a szó gyöke: mutat és világít. Kozmocentrikusan belőle sugárzik: jel, kép, szó, mondat, következtetés, elmélet, nyelv (képírás, fogalomírás, betűírás).” (A *hit logikája*, 1937) Így fogalmazza meg Szabó Lajos a szellem egyetemes jelentését és annak különféle megnyilvánulási formáit húsz évvel korábban, mint ahogy rajzolni kezd. Tábor Béla frappáns választ adott azoknak, akik panaszkodtak, hogy nem értik tömör tömondait, sűrített téziseit vagy olykor éppen csak egyetlen szóval kifejtett gondolatsorait: egészen talán azért nem érthetik meg sokan Szabó Lajos mondanivalójának lényegét – vélte Tábor Béla –, mert voltaképpen „mindannak, amit mond, ő maga az állítmánya”. És ez jellemző a kalligráfiaikra is.

Hiszen zene, költészet és ima szétválaszthatatlan egységét vallotta. Ez az elementáris szintézis átsüt minden szaván. És így érthető, hogy érett, letisztult, csodálatosan egyszerű grafikáinak dinamikája sokrétű eszmevilágának rezdüléseit *mozdulatrajzzal* magasba kívánja lendíteni. Nem szabad elfelejtenünk, hogy meditatív alkata folytán és szisztematikus önalakítása során már nagyon korán vonzották az orientális művészetek. A kínai festészet hatásáról előbb már szó volt. De Kelet iránti vonzalma az emigráció

alatt még inkább elmélyült, főképp a Zen lényege iránt. Ugyanakkor pedig a kalligrafikus áramlatokkal, s főképpen azok európai és amerikai kezdeményezőinek műveivel ekkor már személyesen is találkozhatott. A Szabó Lajos-i „betűírás” azonban mégiscsak az egyszeri, egyéni sorshelyzetről tudósító szikratávirat. „Az értelem fényét átvivő hasonlat”, a többnyire egyetlen vonallal rögzített szuggesztív jel-kép sokféle formában, szinte naplószerűen közvetíti élete utolsó tizenöt évének spirituális pillanatait.

A hatalmas rajzanyagot áttekintve bizonyos alapmotívumok legkülönbözőbb variánsaival találkozunk. A kalligráfiaikat ilyen módon jellegzetes alapformáikra redukálva, lényegében négy kategóriába sorolhatjuk. Ezek:

1. vertikális (láng – tör – kereszt);
2. körszerű (arc – tő – égitest);
3. lineáris (végtelenbe futó utak);
4. hálózatok (indázó, növénytyszerű arabeszkek).

A képek emocionális kvalitására pedig többek között az vall, hogy Yehudi Menuhin e „szabadon áramló és kifejezésteremtő” rajzokat nézve úgy érzi, hogy „a vonalak szinte zenévé válhatnak”. Ilyen értelemben ezek az expresszív kalligramákat akár egy gényus muzikális önillusztrálásának, illetve gondolkodása koreográfiai fiájának is tekinthetjük.

Szabó Lajos leggazdagabb rajzperiódusa mindezek következtében az *egyetlen misztérium* felé törekvő lélek folyamatos helyzetjelentése. Befejezésül még egyszer az *Érzékenység* című rövid írásának a böhme misztikára utaló olyan alapfogalmaira emlékeztetünk, mint a tűzből felsugárzó, kínból megvilágosító fény és ugyancsak a kínból akarattunkkal kiküzdött megismerés útján született szabadság. Így még jobb megérthetjük a képiró-gondolkodó szenvedélyes kötődését a fekete grafithálózatok és a hófehér papírmező végtelenül szabad inspirációs teréhez. „Érzékenység világosság és sötétség között, fehérség és feketeség között: a színek teljes szivárványskálája, a világos és sötét szürkéségek szivárványkontinuitás. A formák, korlátozások, hangsúlyok, rangsorok. Világosság és fehérség, fény- és színtotalitás. Sötétség és feketeség, fény- és színprivatio. Világosság és fény – a fényhez eljutottunk a létezés és okozatiság elemzésénél is; az *energetika* a kapcsolópont. Az energia fogalma kapcsolatba hozandó a paradox metodiku kontinuitás értelmében az én-te-szó áram- és perspektivakörével.”

És mindehhez tudnunk kell, hogy az ősi hitek avantgarde gondolkodója az archaikus kultúrák, a barlangfestészet, majd a nyugati és a keleti középkor alkotásaiban éppúgy megtalálja az ábrázoló-, illetve képzőművészet alapképleteit, mint Leonardo püthagoreizmusában vagy Greco gótikusmanierista vertikális arányrendszerében. Mindez még jobban érthető, ha tudjuk, hogy Szabó felszívta magába a természettudományok alaperedményeit Püthagoraszról Gödelig és Galileitől Heisenbergig, utolsó éveiben pedig főképp a csillagászat legújabb eredményei izgatták képzeletét.

Ennek a roppant bonyolult szellemi kozmosznak valójában páratlanul egyszerű felvillanásaival ismerkedhetünk meg ezen a kiállításon.

„A kép: őskép.

A kép: képmás! Valami másnak a képe.

Valami másnak a képe és jele Valakinek.

Mert:

A kép: Szó! A kép: Logosz!”

Vissza kell hát menni a kezdetekig.